

הקב"ה מדקדק עם צדיקים

סבלו ואשמתו של יעקב

פרשתנו נפתחת ברגעי השיא של ההתנגשות בין יהודה ליוסף, שהביאה למעמד המרגש של ההיודעות: "ויאמר יוסף אל אחיו אני יוסף!"

ברגעים הסמוכים לאותו רגע, שבו נתברר פשרן האמיתי של הנסיבות התמוהות והבלתי אפשריות שבהן העמיד המשנה למלך מצרים את עשרת האחים, מדבר יוסף על לבם של האחים ומבהיר להם שאין הוא שומר להם טינה על המעשה הנורא של מכירתו לעבדות. אמנם סבל רב היה מנת חלקו, אך הוא יודע שלא לריק התייסר אלא כחלק מתכנית אלוקית שהייתה מכוונת מראשיתה לטובת המשפחה ולמען העתיד הגדול הנשקף לה.

ההתמקדות במעלתו העליונה של יוסף, שידע להצדיק על עצמו דין שמים בטבעיות רבה כל-כך, מסיחה את הדעת מקרבן נוסף של הפרשה, שאף הוא נתייסר שנים ארוכות ורק כעת באה ישועתו. הדברים אמורים ביעקב אבינו, שעליו עברו עשרים ושתיים שנים שבהן לא ידע מה עלה בגורלו של יוסף. פצע פתוח בלבו של אב שכול, שבניגוד לדרך הטבע – שנגזר על המת שישתכח מן הלב^א – ממאן להעלות ארוכה.

הגמרא תולה את סבלו של יעקב בחטא שחטא כלפי אביו:

אמר רבה אמר רב יצחק בר שמואל בר מרתא: גדול תלמוד תורה יותר מכבוד אב ואם, שכל אותן שנים שהיה יעקב אבינו בבית עבר לא נענש... דתניא: נמצא, יוסף שפירש מאביו עשרים ושתיים שנה, כשם שפירש יעקב אבינו מאביו. דיעקב תלתין ושיתא הוויין! אלא ארביסר דהווא בבית עבר לא חשיב להו.^ב

אם כן, להוציא ארבע-עשרה שנה שלמד יעקב תורה באוהלי שם ועבר, נענש בדרך של "מידה כנגד מידה" על עשרים ושתיים שנים שבהן נשתהה בבית לבן ובדרכו מחרן לארץ ישראל, תוך שהוא נמנע מקיום מצוות כיבוד אב ואפשר שאף מצערו בהיעדרותו הממושכת.

הדברים קשים להבנה. כיצד ניתן לבוא חשבון עם יעקב על בריחתו לחרן? והרי מעשה זה, לא זו בלבד שהיה באונס – בצל איום הרצח שריחף על ראשו מצדו של עשו, אלא שגם היה

א. ראה פסחים נד, ב וכן ברש"י לבראשית לז לה.
ב. מגילה יז, א.

בהוראתם המפורשת של הוריו? אפשר שאין בנימוק זה כדי להצדיק את כל שנות ההיעדרות, אך ודאי הוא יפה לחלקן, ומדוע אין אנו מוצאים שחז"ל מתחשבים בו?

אם נתבונן בפרשיות אחרות של סבל שידע יעקב, נמצא ששיטה זו – התולה בו אשמה שאינה ברורה כדי להצדיק עליו את הדין – חוזרת על עצמה שוב ושוב. את אותה גלות שעליה נתפס יעקב כמבטל מצוות כיבוד אב, רואה המדרש כעונש לחטא שטיבו אינו ברור:

למדנו רבנו: ההורג את הנפש בשגגה, להיכן היה גולה? כך שנו רבותינו: ההורג נפש בשגגה, גולה לערי מקלט... ויעקב אבינו גלה לחרן, בורח בנפשו, ונתיירא שלא יהרוג אותו הרשע עשיו אחיו...⁷

אף כאן, יש לתמוה למקרא הדברים: האם הבריחה לחרן הייתה עונש? האם ניתן להשוות את מנוסתו של הקרבן, הנמלט מידי הרוצח, למנוסתו של הרוצח לאחר מעשה?

קשים משתי דוגמאות אלו הם דברי הזוהר הקדוש, המתאר את הרגע הנורא שבו הובאה כותונתו של יוסף אל יעקב כשהיא מגואלת בדם כרגע של "סגירת מעגל", שבו נענש יעקב על הדרך שבה נהג בעשו אחיו בעת לקיחת ברכתיו במרמה (מובא להלן ע"פ תרגום ה"מתוק מדבש"):

"ויקחו את כתנת יוסף"⁸... בוא וראה: אף-על-פי שעניין הרמייה שעשה יעקב כלפי אביו כדי לקבל הברכות היה כראוי... הקב"ה מדקדק עם הצדיקים כחוט השערה. יעקב עשה מעשה כראוי... ועם כל זה בשביל שהקריב את השעיר שלא בידיעתו ורימה את אביו... לכן נענש בשעיר זה שהקריבו לו בניו את דמו.

ביעקב כתוב: "ואת ערת גדיי העזים הלבשה על ידיו ועל חלקת צואריו"⁹, בגין כך "ויטבלו את הַפְתַּנֵּת בדם"¹⁰ – הקריבו לו הכותונת לרמות אותו, והכול מידה כנגד מידה. הוא גרם למה שכתוב: "ויחרד יצחק חרדה גדלה עד מאד"¹¹, בגין כך גרמו לו שיחרד חרדה באותה שעה, שכתוב: "הכר נא הכתנת בנך היא אם לא"¹². רבי חייא אמר: ביעקב כתוב: "האתה זה בני עשו אם לא"¹³, ואליו אמרו בניו: "הכתנת בנך היא אם לא". ולכך נענש, שהקב"ה מדקדק עם הצדיקים בכל מה שהם עושים.¹⁴

- ג. בקושיה זו נתקשו המפרשים, וראה עיון יעקב שם.
- ד. תנחומא ויצא, סימן א.
- ה. בראשית לז לא.
- ו. שם כז טז.
- ז. שם כז לג.
- ח. שם לז לב.
- ט. שם כז כא.
- י. זוהר ח"א קפה, ב.

את העיקרון לפיו הקב"ה מדקדק עם הצדיקים כחוט השערה אנו מסוגלים להבין, אולם עדיין אין זאת אומרת שאנו מבינים על איזה דקדוק נתפס יעקב באותו מעשה, שעשה בניגוד להכרתו ולרצונו – מתוך קבלת דברי נבואתה של אמו^{יא} – "אנוס וכפוף ובוכה"^{יב}. וכי אם היה מזדמן אותו מעשה לידי של יעקב בשנית, לא היה נוהג באותה דרך?

עבירה לשמה: "סם המוות" הופך לרפואה ולחיים

נראה שהשורש לסבלו של יעקב נעוץ באותו מעשה של לקיחת הברכות, שנעשה בדרך של רמייה, ואכן יש מקום לעיין בתופעה מפליאה זו – דבר נבואה המורה לנהוג בדרך המנוגדת למוסר.

הנצי"ב מוואלז'ין מרחיב בסוגיה זו על יסוד דברי חז"ל ש"גדולה עבירה לשמה"^{יג}, ואלו דבריו:

יש לדעת דכל מידה רעה שבעולם המה בכלל היצירה שברא ה' גם אותם, כדכתיב "יוצר אור... ובורא רע"^{יד}, וע"כ יש בהם איזה טוב, והרי זה דומה לסם המוות, דוודאי מזדמן עתים שהוא סם חיים לחולה, ומכל מקום נקרא סם המוות משום שעל-פי רוב הוא ממית, וגם בעת שנצרך להשתמש לחיים נדרש דקדוק גדול על-פי הרופא ובצמצום, שלא יוסיף כל שהוא ויסתכן. כך כל מידה רעה המה טובים לשעה רצויה, רק יש ליוזר שלא להשתמש במידה זו כי אם על-ידי רב מובהק ובצמצום, שלא יוסיף על הצורך. והנה הגיעה שעה ליעקב אבינו להשתמש במידת השקר וערמימות, והרי זה "עבירה לשמה", אשר גדולה היא בזמנה כמו מצווה עצמה...^{טו}

רבקה מלמדת את יעקב עיקרון יסודי: לכל מידה ומידה הקיימת בנפש יש מקום, גם אם מדובר במידה שלילית ומגונה עד מאוד. גם עבירה, מעשה המנוגד לרצון ה' בזמן רגיל, הופכת למצווה כאשר היא נעשית מתוך טהרת הלב על-פי הוראת שעה של נביא בזמן

יא. ע"פ תרגום אונקלוס לבראשית כז יג: "עלי אתאמר בנבואה".

יב. בראשית רבה סה: טו.

יג. נזיר כג, ב.

יד. ישעיהו מה ז.

טו. הרחב-דבר לבראשית כז ט. וראה שם, שהסביר בכך את דברי המדרש (בראשית רבה סה: י): "שני גדיי עזים טובים" (בראשית כז ח) – ר' חלבו אמר: טובים לך, שעל ידן את נוטל את הברכות, וטובים לבניך, שעל ידן הוא מתכפר להם ביום הכיפורים, דכתיב: 'כי ביום הזה יכפר עליכם' (ויקרא טז ל). וכך כתב: "והרי זה 'עבירה לשמה', אשר גדולה היא בזמנה כמו מצווה עצמה, וכיוצא בזה שני שעירים האחד לשם הוא קדושה והאחד לעזאזל הוא כעין קרבן לכוחות הטומאה ח"ו והוא מטמא, אבל מכל מקום בעתו ובזמן שציווה ה' הרי זה מצווה כמו השעיר לה'..."

הנכון, במקום הנכון ובמינון הנכון. כך גם בעניינה של מידת השקר והמרמה, שכן שנינו: "מותר לו לאדם לשנות בדבר השלום"^{טז}, וכן "בהני תלת עבידו רבנן דמשני במילייהו: במסכת ובפוריא ובאושפיזא"^{יז}.

דווקא רבקה, שגדלה בבית לבן שהשקר היה אומנותו, הייתה מוכשרת לקבלתה של אותה נבואה שהורתה ליעקב להשתמש במידה זו כדי שיתקיים על ידה רצון ה' ויפלו הברכות בחלקו של יעקב.

בסגנון זה כתב מרן הרב זצ"ל:

כל המידות שחקק השי"ת בטבע האדם ונפשו, אין בהם אחת שתהא רעה בהחלט, עד שהייתה טובה לנפש בהיותה נעדרת, כי הפועל הטוב פעל הכול לטוב, רק צריך שישתמש בכל אחת כשעתה וכמידתה.^{יח}

עונשה של צעקה

כאמור, למרות שעשה את מעשיו בהוראת אמו ועל-פי נבואתה, בא הקב"ה חשבון עם יעקב ונפרע ממנו בשל עוון עלום שם שהיה מעורב באותה פרשה.

אם נעיין היטב בקורותיו של יעקב, נמצא שלא מדובר רק באותם עונשים שהזכרנו על-פי דברי חז"ל – הגלות לחרן, מעשה כתונת יוסף והשנים הארוכות שבהן היה שרוי באבל – אלא כל חייו של יעקב הוא מסובב בכחש ובמרמה על-ידי אנשים שונים: לבן מוליך אותו שולל בבנותיו ובשכרו, רחל מכחשת בו במסירת סימניה לאחותה ובפרשת גנבת התרפים מבית לבן, בניו גורמים לו לחשוב ש"טרף טרף יוסף"^{יט}. הכול מוליך לאותו שקר ששיקר ברשות, כעבירה לשמה, ולכאורה לא היה צריך לסבול בעבורו דבר.

עוד מדרש אחד מצאנו באותה פרשה, ובו מפורש עווננו של יעקב:

"כשמע עשו את דברי אביו ויצעק צעקה גדלה ומרה עד מאד"^כ. אמר רבי חנינא: כל מי שהוא אומר שהקב"ה וותרן הוא – יתוותרון בני מעוהי [ויפקרו בני מעיו למשחיתים שמראה שה' מוותר וסולח בלא משפט^{כא}], אלא מאריך אפיה וגבי דיליה. זעקה

טז. יבמות סה, ב.

יז. בבא מציעא כג, ב.

יח. עין-אי"ה ברכות א: סט. וראה דברי רבנו יונה בפירושו לאבות ה: יא – "קשה לכעוס ונוח לרצות חסיד", ואין צריך שלא יכעוס כלל לעולם כי לפעמים צריך האדם לכעוס לקנאת ה' כפנחס".

יט. בראשית לז לג.

כ. שם כז לד.

כא. ע"פ בבא קמא נ, א ורש"י שם.

אחת הזעיק יעקב לעשו, דכתיב: "כשמע עשו את דברי אביו ויזעק זעקה", והיכן נפרע לו? בשושן הבירה, שנאמר: "ויזעק זעקה גדלה ומרה עד מאד"^{כב}.

לכאורה, אותה צעקה והצער שמאחוריה הם עניין לעצמו, ואינם קשורים ל"עבירה לשמה" שעשה יעקב כשרימה את יצחק אביו. אולם הנצי"ב מדקדק ושואל מפני מה נענש יעקב דווקא על הצער הגדול שגרם לאחיו, ואינו נענש על החרדה הגדולה שהסב לאביו – "ויחרד יצחק חרדה גדלה עד מאד"^{כד}?

וזו תשובתו:

אבל העניין, דלהשתמש ב"עבירה לשמה" יש לזהר הרבה שלא ליהנות ממנה כלום, ולא דמי לעושה מצווה, דאע"ג שנהנה גם כן המצווה עומדת במקומה, מה שאין כן "עבירה לשמה", ההנאה שמגיע להגוף מזה בעל כורחו הוא עבירה... והכי נמי בעבירה לשמה שעשה יעקב לא נהנה כלל בשעה שחרד יצחק, ובוודאי נצטער על זה אבל אנוס היה, מה שאין כן על צעקת עשו שמח בלבו, על כן נענש, שהרי גרם זה על-ידי עבירה של שקר – ואסור ליהנות מזה.

מדברי הנצי"ב אנו למדים יסוד גדול: ההנהגה הנכונה נשקלת לא רק על-פי המעשה החיצוני, אלא גם על-פי טהרת הלב והמניע הפנימי. מעשה השקר היה נכון, ונעשה בהוראת נביא (רבקה) ומתוך מטרה לקיים רצון ה', ומשום כך אין הקב"ה מדקדק עם יעקב לא על עצמו של אותו מעשה ולא על חרדתו של יצחק, שנגמרה על-ידו. אולם ההנאה שנהנה מצעקתו של עשו הרשע ומצערנו נחשבת לו עוון, שכן למרות ש"באבד רשעים רנה"^{כה}, אין התר ליהנות ולשמוח מתוצאה של עבירה^{כו}.

כדברי הנצי"ב, "עבירה לשמה" היא סם המוות. כמו בעולם הרפואה כך בעולם עבודת ה', גם כאשר מוכרחים לנצל סם זה למטרת רפואה יש להיזהר עד מאוד "שלא להשתמש במידה

כב. ראה אסתר ד א.

כג. בראשית רבה סז: ד.

כד. בראשית כז לג.

כה. משלי יא י.

כו. ניתן לבאר גם באופן אחר, המתאים למשלו של הנצי"ב המדמה "עבירה לשמה" לסם המוות המשמש למטרה רפואית, שישנם מקרים שבהם התרופה נחוצה אך גורמת לתופעות לוואי הרסניות. בדומה לכך, אפשר שלמרות שיעקב רימה את אביו ברשות שמים, נוצר ממעשיו רושם של שקר וחילול ה'. משום כך נגזר עליו לשלם את המחיר, כדי שלא להותיר מקום לטעות ולחזור על מעשה מעין זה במצבים שבהם הוא אסור בתכלית. כך יש להסביר גם את דברי חז"ל אודות אסתר המלכה, ששלחה להגיד למרדכי "וכאשר אבדתי אבדתי" – כשם שאבדתי מבית אבא כך אובד ממך" (אסתר ד טז; מגילה טו, א).

זו כי אם עלידי רב מובהק ובצמצום". כל שגיאה במינון או שימוש שאינו ראוי בסם מעין זה, עלול להוביל לחולי ואף להעמיד את הנוטלו בסכנת מיתה.

מתוך כך, הגישה הנפשית הנכונה למעשה שהוא בגדר "עבירה לשמה" היא עשיית המעשה מתוך נקיות שיש עמה סלידה פנימית. אם הוצרכת לשנות מפני השלום או לשקר כדי לעשות רצון ה', היזהר פן ידבק בך השקר ויוסיף ללוות אותך גם לאחר מכן – במקומות שבהם אין לו כל מקום^{כז}.

על-פי דברים אלו יתבארו לנו דברי רש"י על הפסוק "אנכי עשו בכרך"^{כח} – "אנכי המביא לך, ועשו הוא בכורך". ויש להתפלא, מה הועיל יעקב בניסוח מפותל זה? וכי בצורה כזו אין הדבר נחשב לו לשקר ולגנבת דעת?^{כט}

אמנם לאור דברי הנצי"ב ניתן להסביר שלמרות השקר שנכפה על יעקב במצוות אימו, השתדל להוציא את הדברים מפיו בצורה שתוכל להתפרש – ולו כלפי עצמו בלבד – גם כאמת. כך קיווה לדחות את השפעתו המזיקה של השקר מעל נפשו, ולהישאר נאמן למידה האמת שבה מציין אותו הכתוב: "תתן אמת ליעקב"^ל.

יעקב מסתיר את בתו מעינו של עשו – ונענש

פורענות אחרת שבאה על יעקב קשורה בבתו דינה ובמה שאירע עמה בשכם. גם במקרה זה תולים חז"ל את הדבר בדקדוק דין שדקדק עמו הקב"ה, וכך נאמר במדרש:

"ויקם בלילה הוא ויקח את שתי נשיו ואת שתי שפחתיו וגו'"^{לא}. ודינה היכן היא? נתנה בתיבה ונעל בפניה, אמר: הרשע הזה עינו רמה היא, שלא יתלה עיניו ויראה אותה ויקח אותה ממני.

ר"ה בשם ר' אבא הכהן ברדלא אמר: אמר לו הקב"ה: "למס מרעהו חסד"^{לב}. מנעת מרעך חסד, מנעת חסדך מן אחוך... לא ביקשת להשיאה למהול, הרי היא נישאת

כז. כך מנחים הפוסקים ביחס לשימוש במידת העזות: בעבודת ה': "ולא יתבייש מפני בני אדם המלעיגים עליו בעבודת ה' יתברך" – "ועל כל פנים לא יתקוטט עמהם, מפני שמידת העזות מגונה מאוד ואין ראוי להשתמש ממנה כלל, אפילו בעבודת ה' יתברך, כי יקנה קניין בנפשו להיות עז אפילו שלא במקום עבודתו יתברך" (רמ"א אור"ח א: א, מ"ב שם א: ה). וראה דברי מרן הרב זצ"ל במצוות ראי"ה (אור"ח א: א ד"ה ונראה לי) בביאור החילוק בין מידת הגבורה למידת העזות.

כח. בראשית כז יט.

כט. ויעוין בראב"ע (שם ד"ה עשו בכורך) שבשל קושיה זו כתב בחריפות ש"אלה דברי רוח".

ל. מיכה ז כ.

לא. בראשית לב כג.

לב. איוב ו יד.

לערל; לא ביקשת להשיאה דרך התר, הרי נישאת דרך איסור. הדא הוא דכתיב:
 "ותצא דינה בת לאה"^{לד}.

הדברים מובאים גם ברש"י על אתר, ושם מבואר מדוע סברו חז"ל היה על יעקב לאפשר את נישואי דינה לעשו: "שמא תחזירנו למוטב". ויש לשאול: במה חטא יעקב? וכי אדם נדרש לסכן את בתו ולהשיאה לרשע רק בשל האפשרות "שמא תחזירנו למוטב"? וכי אנחנו לא היינו פועלים בדיוק כפי שפעל יעקב?^{לה}

קושיה זו הקשה גם ר' עובדיה מברטנורא, ותירץ באופן המזכיר את שיטת הנצי"ב המובאת לעיל:

קשה, אדרבה, היה ראוי שתיחשב לו לצדקה שמנעה מיד הרשע? יש לומר שיעקב לרעה נתכוון, שלא היה רוצה שאחיו יהיה צדיק כדי שלא יתקיים בו ברכת "הוה גביר לאחיק"^{לו}, ולפיכך נענש.^{לז}

אם כן, לא בשל עצם נתינתה של דינה בתיבה ומניעתה מעשו נענש יעקב, אלא בשל המניע הפנימי. שוב אנו מוצאים כאן מעין "עבירה לשמה" – יצירת מצג שווא כאילו אין ליעקב בת כלל ועיקר – שהיא עצמה רצויה ומקובלת, אולם מתלווה אליה מניע פנימי בלתי טהור, "שלא היה רוצה שאחיו יהיה צדיק"^{לח}, והוא שהביא על יעקב את הפורענות.

בעלי המוסר היו אומרים שחטאו של יעקב התבטא בקול הטיפחה של סגירת התיבה. הווי אומר: אמת שהיה עליך להסתיר את דינה מפני אחיק הרשע, וכדין עשית, אך האם בכית והצטערת בשעת מעשה על שעליך לנהוג כך באחיק בשל רשעותו הגדולה, שמא שמחת בלבך על שנפטרת מעונשו? וכך התבטא בעניין ר' שמחה זיסל מקלם זצ"ל: "חטאו של יעקב

לג. שם לד א.

לד. בראשית רבה עו: ט.

לה. וראה שו"ת "עשה לך רב" לגר"ד הלוי זצ"ל ח"א סימן סב שנשאל עלידי אישה דתייה האם היא עלולה להיענש אם תסרב להצעת נישואין שהופנתה אליה ע"י אדם שאינו שומר תורה ומצוות, ושלל זאת מכול וכול. וכן מצינו שחכמים מדריכים להפך: "לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישאית בתו לתלמיד" חכם" (פסחים מט, א), ו"כל המשיא בתו לתלמיד-חכם מעלה עליו הכתוב כאילו מתדבק בשכינה" (כתובות קיא, ב), וכן נפסק גם בשו"ע (אה"ע ב: סח).

לו. בראשית כז כט.

לז. עמר נקא על רש"י שם. ולכאורה מפסק אחרת את דברי רש"י: "ולכן נענש יעקב שמנעה מאחיו, שמא תחזירנו למוטב, ונפלה ביד שכם". הרע"ב קורא ללא הפסיק הראשון, וממילא מבין שהמילים "שמא תחזירנו למוטב" מציינות את הסיבה שבגינה מנע יעקב את דינה מעשו.

לח. ואולי יש לומר שיעקב סבר בטעות שעשו הוא מאותם רשעים שהדין נותן למנוע מהן את התשובה, כפי שכתב הרמב"ם בהלכות תשובה (פ"ד), אך באמת לא היה כן ולפיכך נענש.

היה בדקות העניין, בעדינותו, באופן קיומה של מצווה זו, סגירת הדלת היתה חריפה ביותר – הפריז יעקב על המידה^{לט}.

גם במעמד לקיחת הברכות, היה על יעקב להצר על מצבו של עשו אחיו הרשע, שלא זכה להיות בכור ראוי לאביו הצדיק, עד שגרמו מעשיו לדבר הנבואה שהורה ליעקב ליטול ממנו את ברכתיו. מכיוון שלא מצאנו את יעקב מצטער, דקדק עמו הקב"ה והעניש אותו על הצער שגרם לעשו.

בשולי הדברים נעיר שהפער שבין המעשה לבין טהרת המחשבה והמניע הפנימי חורז פרשיות רבות בספר בראשית, ולדוגמה נציין את מעשה שמעון ולוי בשכם, שאף הם נענשו מאותה סיבה (כפי שיבואר להלן בפרשת ויחי^מ).

לט. מובא בעיטורי תורה וישלח, עמ' 300.
מ. ראה עמ' 275 ואילך.